

Сийка Ковачева

**БАЛАНС
МЕЖДУ
РАБОТА И
СЕМЕЙСТВО**

Младите работещи родители
между възможностите
и ограниченията

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод	7
ПЪРВА ГЛАВА	
Теоретични и методологически перспективи към изследването на баланса между работата и семейния живот.....	17
ВТОРА ГЛАВА	
Институционалният контекст за съчетаването на работата и семейния живот в сравнителна перспектива.....	75
ТРЕТА ГЛАВА	
Балансът работа – семеен живот на равнището на социалната организация.....	147
ЧЕТВЪРТА ГЛАВА	
Индивидуални стратегии за съчетаването на работата и семейния живот	265
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	
Изводи от изследването и препоръки за социалната практика	363
Приложения	371
Резюме	385
Summary. Work-Life Balance – Young working parents between opportunities and constraints	389
Литература.....	393

УВОД

Проблем, с който все по-често се сблъскваме в нашата действителност, е конфликтът между работата и семейството – невъзможността да постигнем удовлетворителен баланс между двете основни дейности в живота на съвременния човек. В традиционното общество семейството е основна производителна единица и дейностите като земеделие и занаятчийско производство са вплетени в другите дейности на семейството като отглеждането на децата и грижите за болните и престарелите (Хаджийски, 1974). В модерното общество както подчертава Вебер (Weber, 1978), рационализацията на обществения живот налага разделението на платения труд и семейния живот както във времето (обособяването на работното и свободното време), така и в пространството (отделянето на работното място от дома). Това разделение не означава непременно появата на конфликти между двете области на живот, тъй като те могат да бъдат осъществявани от различни членове на семейството. В индустриалните общества общественото равновесие и семейната хармония (Parsons & Bales, 1955) се постигат, когато платената работа е задължение на мъжа, а неплатените грижи по поддръжката на дома и отглеждането на зависимите членове са отредени за жената.

Съчетаването на работата и семейството се превръща в проблем преди всичко с появата на работещите родители – на семействата, в които и двамата партньори участват в дейностите по осигуряването на доходи и домашни грижи. Този процес е повлиян от множество икономически и социални тенденции като навлизането на жените на пазара на труда, особено масово

за развитите западни общества през последните десетилетия на XX в., промяната на моделите на заетост и диверсификацията на семейните форми (Crompton et al, 2007; Lewis and den Dulk, 2008). В частност, в страните-членки на Европейския съюз значими фактори се явяват намаляващата раждаемост и икономическото напрежение от световната конкуренция както и засилващите се социални изисквания за качеството на живот и равенството между половете (Fahey et al, 2004).

Балансът между работата и семейството на заетите в икономиката на Европейския съюз е вече обект на множество социални изследвания (вж. напр. Rapoport et al, 2002; Lewis and Cooper, 2005; Hantrais, 2006; Alber et al, 2008, Lewis et al, 2009). Той също така е станал цел на много политически инициативи, които предлагат подкрепа на работещите родители (OECD, 2002, 2007). Европейската комисия (ЕС, 2005) определя постигането на баланс между платения труд и семейните грижи като важен аспект на европейския социален модел и начин за повишаване както на качеството на живот на гражданите на Европейския съюз, така и на ефективността на европейската икономика.

В Източна Европа и особено в България въпросът за баланса между работата и семейния живот навлезе в публичния дебат дори по-наскоро (Тилкиджиев, 2006; Marginean et al, 2006; Gladicheva, 2006; Kovacheva, 2008). С традицията жените да работят на пълен работен ден, утвърдена в практиката на земеделския труд, преобладаваща до средата на XX в., и комунистическата индустриализация през втората половина на XX в., в източноевропейските общества нямаше достатъчно напрежение за преследване на по-високо качество в съчетаването на работата и семейството. В годините на социална трансформация тревогите за спадащата раждаемост и негативният прираст на населението доминираха публичните дебати за семейния живот, а акцентът върху икономическата ефикасност на работата и отстояването на конкуренцията вземаха връх в дискусиите за труда (Kovacheva, 2009).

Въпреки това, с присъединяването на страните от региона към Европейския съюз, съчетаването на работата и личния живот започна да предизвиква вниманието на изследователите от Източна Европа в първото десетилетие на XXI в. Дългото работно време и работата на две и повече места се смятат за главните

пречки пред хармонизирането на работата, семейството и социалния живот (Tang and Cousins, 2005; van der Lippe et al, 2006; Белева и др. 2006; Marginean et al, 2006; Rossi and Mazzuchelli, 2008). Множество изследователи посочват ограниченията, които произтичат от продължаващите практики за неравно разпределение на домакинските задължения и стоварването на неплатените грижи върху жените, които също така работят и на пълен работен ден (Стоилова, 2001; Fodor et al, 2002; Стоянова и Кирова, 2008). През последните няколко години правителствата в региона предприеха инициативи в подкрепа на работещите родители в отговор на интензификацията на труда, спада на раждаемостта и застаряването на населението.

За разлика от Запада, където политиките в помощ на семейството са фокусирани върху гъвкавата заетост и работата на непълен работен ден, в частност, в Източна Европа такива политики разчитат предимно на дълги родителски отпуски (Den Dulk, 2002; Wall, 2007; Kovacheva et al, 2007). Още повече, за разлика от служителите в по-старите страни-членки, работещите родители в посткомунистическите страни не очакват подкрепа от своите работодатели (Kovacheva et al, 2005). Техните аспирации се насочват към централната власт (за законови промени) и местните власти (за строеж на детски заведения) или към разширеното семейство (за неформална помощ), като игнорират междинното ниво – това на фирмата. Когато тази книга започваше да се пише през пролетта на 2007 г., майки организираха протести в големите градове като София и Варна срещу недостига на места в детските заведения. Днес родителските организации, използвайки възможностите на новите комуникационни технологии, се превръщат във важен субект на семейната политика у нас (Kovacheva and Kabaivanov, 2009).

Как хората в посткомунистическа България успяват да съчетаят работата и дейностите в останалите области на живот? Какви са формите на подкрепа за постигане на баланс между работата и семейството от страна на държавата, работодателите, семейството и кои от тях са използвани на практика? Какви са основните типове стратегии, прилагани от работещите мъже и жени у нас в сравнение с другите европейски страни, и доколко удовлетворени са заетите от наличните възможности?

Тази книга е опит да се отговори на поставените въпроси от перспективата на приложната социология. Балансът между работата и семейството се отнася към проблемната област на социалната политика. Социологическият подход, приложен към социалната политика, я разглежда като съвкупност от принципи и дейности в едно общество, които ръководят начините, по които то се намества, и регулира отношенията между индивиди, групи, общности и институции (Coffey, 2004). Социологическата перспектива към социалната политика се изразява преди всичко в изследването на социалните неравенства и груповите интереси (Димова и др., 2000; Петков, 2009). Ролята на приложната социология е незаменима в създаването на „политика, основана на доказателства“, какъвто е стремежът на модерната социална политика. Тя се явява наука и политическа линия (стратегия и практика) по решаването на социалните проблеми, които обществото (влиятелни социални групи) дефинира като обществено значими в определен социално исторически контекст (Ginsberg, 1994). Социалните проблеми са тези, които надрастват непосредствената среда на индивида и засягат институциите на цялото общество, по-широките структури на социалния и историческия живот, като застрашават ценности, споделяни от широката общественост (Mills, 1959: 8–9). Поставянето на социалните проблеми не е чисто познавателен проблем (социологически проблем), а е процес на социално проблематизиране, на промяна в съотношението на социалните сили в достъпа им до властта в обществото. От множеството потенциални проблеми само тези противоречия стигат до обществения дебат и до търсене на политическо решение, които засягат голям брой хора и биват определени от влиятелни социални групи като проблем, който може да се реши в резултат на колективно действие. В компетенциите на професионалните социолози е да формулират социални проблеми, да алармират отделни социални групи и цялото общество, да предлагат решения, като „аргументират по методичен начин иначе невидимите или мъгляви последици от избора на действие на обществените агенти...“ (Фотев, 2009а: 187–188).

В книгата съчетаването на работата и семейния живот се разглежда като социален проблем на съвременното българско общество, защото противоречията между двете области на съвременния живот започват да се осъзнават като обществено значими, за-

сягащи институциите на цялото общество. Конфликтите между работата и семейството не възникват само в резултат на индивидуални дефицити и личностни неумения за жизнен мениджмънт и не остават само в непосредствените отношения на индивида с околните. Зад психологическите проблеми като стрес, апатия или агресия стоят социалните промени в работата и семейните отношения и дисбалансът между работата и семейния живот следва да се разглежда като вписан в конкретната структурата на възможностите и ограниченията в обществото. Тези конфликти надрастват непосредствената среда на индивидите по класическото определение на Чарлз Райт Милс (1958), като нарушават качеството на живот на заетите в българската икономика. Нещо повече, те са признати като обществено значими от множество социални субекти: държавата, бизнес фирмите, синдикатите и гражданските организации на родителите. Процесът на социално проблематизиране е извървял пътя от възникването на потенциалния проблем до мобилизирането на социални сили в търсене на негови решения. Макар че окончателното му решаване е нереалистично както твърди Дарендорф (1998) за конфликтите в модерното общество, то тук е практическата приложимост на социологията, която може да даде описание на състоянието на проблема, обяснение на факторите, които го обуславят, прогноза за тенденциите на неговото развитие, модели на възможните начини за неговото решаване и оценка на очакваните и неочаквани резултати от политическите инициативи (Гидънс, 2003).

От тази перспектива в книгата се търси обяснение на (дис)баланса между работата и семейния живот на работещите в българската икономика през първото десетилетие на XXI в., като се анализират данни от няколко източници: статистическата информация на Евростат и Националния статистически институт на Република България, официалните документи на Европейската комисия, Министерството на труда и социалната политика на Република България, държавните и бизнес организациите, участващи в емпиричните изследвания „Преходи“ и „Качество на живот“, научната литература по проблема в България и други страни, международните сравнителни изследвания, проведени от големи организации като Европейската фондация за подобряване на условията на живот и труд, Световната банка, а също така и от изследователски мрежи като Световното изследване

на ценностите и други, и две емпирични изследвания, в които авторът участва като национален координатор: „Преходи: пол, родителство и променящото се европейско работно място: младите възрастни, договарящи границите на работата и семейния живот“ и „Качество на живот в променяща се Европа“, които бяха финансирани съответно от 5-тата и 6-тата рамкова програма на Европейската комисия.

Особеностите на подхода при анализа на данните от тези източници можем да обобщим по следния начин:

- ◇ сравнителна перспектива;
- ◇ отчитане на наслагването на различни нива на социалния контекст;
- ◇ чувствителност към социалните неравенства.

Стремeжът на автора е да подходи към обяснението на специфичните индивидуални и семейни стратегии на заетите в българската икономика за съчетаването на изискванията на работата и семейните задължения, като улови общото и различното в доминантните модели на баланс в различни европейски страни и бизнес организации. Анализът започва със съпоставка на структурните промени в икономиката, демографското развитие и социалната политика на включените в изследването страни, за да продължи със сравнението между политиките и практиките на подкрепа в четири държавни и частни компании във всяка страна. Необходимостта от контекстуален анализ в сравнителните изследвания е подчертавана многократно (Ragin, 1987; Hantrais, 1999; Mills et al, 2006). Ние разбираме социалния контекст като концепция, включваща елементи на социална структура и социални ценности, и разглеждаме индивидуалните стратегии като повлияни от по-общите структури на конкретното общество, на компаниите, в които индивидите работят, и отношенията в домакинствата и общностите, в които живеят.

Подходът акцентира върху наслагването и взаимопроникването на различните нива на социалния контекст или на различните среди – „milieux“, ако използваме терминологията на Чарлз Райт Милс (Mills, 1959: 89), които се преплитат, формирайки пошироката структура на социалния и историческия живот. Анализът е осъществен на три нива:

- макро – нивото на отделните страни, където се отчитат тенденциите на развитие на трудовите пазари, населението и социалната сигурност;
- мезо – нивото на организациите с техните условия на труд, практики на управление на човешките ресурси и организационни политики;
- микро – нивото на индивидите и техните семейства, жизнения им опит и ценности по отношение на работата и семейството и очаквания за бъдещето.

Осъщественият в книгата анализ отчита новите и традиционните модели на социални неравенства в притежанието и достъпа до ресурси за постигането на баланс между работата и семейния живот, които се откриват и на трите нива, изброени по-горе. Образователните, квалификационните и професионалните различия между индивидите, доходните и имуществените неравенства, различията в социалния и символния капитал се преплитат с тези между компаниите, икономическите сектори и страните, което придава специфика на моделите за съчетаване на работата и семейните грижи в отделните страни, компании и семейства. Тук следва да подчертаем и ролята на социално половите и междупоколенческите неравенства, които понякога се пропускат при международните сравнения. Социалните неравенства по пол се разгръщат на разделителната линия между платения труд в официалната икономика и неплатения труд в домакинството (Стоилова, 2008: 144). В търсенето на баланс между тях, жените и мъжете се сблъскват с различни културни очаквания и различни структури на възможности и ограничения, при което жените се оказват депривилегировани (Фодор, 2002; Фотев и Стоилова, 2002). Моделите на баланс между работа и семейство се променят в хода на жизнения цикъл на индивидите, заедно с набора от изисквания и ресурси. Най-голямо натрупване на предизвикателства се извършва в етапа на младостта, когато се преплитат преходите от образование към заетост и от зависимост от родителското към създаване на свое собствено семейство (Chisholm and Kovacheva, 2002; Leccardi and Ruspini, 2006). Следва да отбележим, че проблеми днес съществуват не само при младите работещи родители, а и при тези, които живеят без деца в семейството или в едночленни домакинства. При застаряващото

население и засилената мобилност все повече хора ще имат проблеми при съчетаването на работата и личния живот, въпреки че нямат отговорности за отглеждане на малки деца. Тук акцентираме главно върху проблемите на работещите родители с деца, макар че съзнаваме необходимостта да се изследват промените в баланса работа – личен живот в целия жизнен цикъл на индивидите с различни семейни и професионални отговорности.

Тези особености на подхода определят и структурата на книгата. В първа част се представят критично теоретичните перспективи и емпирични подходи при изследването на баланса работа – семейство. Разглежда се по-общата концепция за качеството на живот, в която удовлетворителният баланс между основните социални роли се явява същностна черта. Подчертава се евристичното значение на социологическия подход към идеята за баланс, при който се излиза извън тясно психологическото третиране на проблема за конфликтите между социалните роли на индивида и се анализират по-широките социални въздействия върху индивидуалното поведение. Също така в първа част се прави преглед на основни емпирични изследвания на проблема, като се оценяват предимствата и недостатъците на техните модели, и се завършва с изложение на изследователския подход в тази книга.

Втората част е изложение на анализа на проблема на макро равнище. Тя съдържа критично изложение на институционалния контекст на баланса работа – семейство. Той включва представяне на типологиите за режимите на социална политика и актуалното състояние на променящия се български модел. На основата на официална статистическа информация се проследяват промените в труда и семейството в съвременните европейски общества, тенденциите на развитие на социалните неравенства и основните насоки на социалната политика за съчетаването на работата и семейния живот.

Третата част поставя анализа на баланса работа – семеен живот на равнището на работната организация. На основата на количествени и качествени данни от две международни емпирични изследвания се измерват междуфирмени различия в подкрепата на работещите родители. Изследват се фирмените политики и практики както и разминаванията в тяхното действие. Сред факторите, които благоприятстват или спъват постигането на баланс

между работата и семейството на това ниво, се открояват ролята на организационната култура и равнището и формите на организационния социален капитал. Представя се и случаят на една университетска болница, изследвана по метода case study, като се разглеждат разбиранията на персонала за това какво е „социално устойчива компания“ (Webster, 2004) и доколко е необходим и постижим за различните категории персонал двойният дневен ред – този на икономическата ефективност на фирмата и на социалната удовлетвореност на заетите.

В четвъртата част на книгата анализът преминава на микро-ниво, като се изследват стратегиите за постигането на баланс между работата и семейството при младите работещи родители. Анализират се процесите на разпределянето на отговорностите, свързани с платената работа и грижата за семейството между партньорите, на размиването на границите между двете области в условията на нарастващата интензивност на труда и на родителството. Представят се случаи на конфликти и на обогатяване между социалните роли на индивида в зависимост от такива социално значими индивидуални характеристики като образователно и квалификационно равнище, доход на домакинството, биографичен опит и критични събития. Подчертава се и ролята на семейния социален капитал като форма на междупоколенческа подкрепа за прехода на младите хора към работа, семейство и родителство.

Заключението обобщава резултатите от анализа и включва някои препоръки за социално-политически решения на проблема за съчетаването на работата и семейния живот.